

Mélyszegénységben élők nyelvi hátránya

1. Bevezetés

Szokás a leszakadást, a társadalmi hátrányokat és a társadalomból való kizáródás jelentős részét az **alacsony iskolázottságra** visszavezetni. Ez a folyamat legtöbbször **nyelvi-kommunikációs gyökerű**, amely előidézi a társadalomtól való leszakadást, a munkaerőpiacról való tartós kizártságot, sikertelenséget. A nyelvi hátrány olyan összetett fogalom, amelyet használunk a nyelv, illetve beszédpatólógia tárgykörébe tartozó fizikai, szervi, fejlődési eredetű nyelvi diszfunkciók megnevezésére, de olyan esetekre is, amikor a nyelvi problémák háttérében társadalmi-kulturális, szocializációs, ideológiai, megélhetési okok állnak. A fentiek értelmében tehát a **nyelvstratégiai gondolkodás fontos része kell, hogy legyen a hátrányos helyzetű csoportok nyelvi helyzete, mert a nyelvi hátrány, napjainkban a magyar társadalom egyre szélesebb rétegeit érinti vertikálisan és horizontálisan is.**

2. Mit értünk szegénység, mélyszegénység alatt?

A szegénység fogalmát egyaránt használjuk a köznyelvben és a tudományos életben is. Mikor és kit tartunk szegénynek, az viszonylagos, általában az anyagi erőforrások meglététől vagy hiányától tesszük függővé. A szegénység meghatározására egységes, mindenki számára elfogadott definíció nincs, az állapot megközelítését a megismerési, megközelítési célok határozzák meg. A szegénység mérésének megközelítő mérőszáma a jövedelem, illetve a kiadás, összetettebb vizsgálatánk eredményei a deprivációs mutatók. Giddens két különböző szegénységfelfogást különböztet: meg az abszolút és a relatív szegénységet. „Abszolút szegénység (absolute poverty) az egészséges létezéshez minimalisan szükséges javak megléte alapján meghatározott szegénység.” (Giddens 2008: 775). Vagyis abszolút szegény az, akinek az emberi létezéshez alapvetően szükséges erőforrásai sincsenek meg: elegendő élelem, megfelelő otthon, alapruházat, tehát az ember életben maradáshoz elengedhetetlenül szükséges szint (standards). Ez a definíció a világ bármely részén élő személyre igaz. „Relatív szegénység (relative poverty) egy adott társadalom általános életszínvonalához képest meghatározott szegénység” (Giddens 2008: 790). Ez az jelenti, hogy egy adott társadalmon belül különböző életszínvonalon élő emberek közötti különbségből határozzuk meg a szegénységet. Ezt a definíciót már nem tudjuk

általánosítani a világ bármely személyére, hiszen egyes országok között hatalmas eltérés van az életszínvonal tekintetében.¹

Az abszolút szegénység mérőszáma a szegénységi küszöb, a létminimum. Mélyszegénységben élőknek azokat tekintjük, akik a létminimum alatti jövedelemből élnek. A mélyszegénység olyan élethelyzet, amelyben az alapszükségleteket, a minimális életkörülményeket sem képes saját erőforrásaiból biztosítani. A szegénység kockázati tényezőinek többsége vagy mindegyike jelen van a mélyszegénységben élő személy vagy család életében: az alacsony iskolázottság, a munkanélküliség, a települési vagy lakóövezeti szegregáció és az ezekből eredő súlyos szociális deficitek. Amíg a szegénység lehet átmeneti és akár önerőből is sikerülhet kijutni belőle, addig a mélyszegénység olyan tartós állapot, amelyből saját erőből kijutni lehetetlen. Generációkon keresztül átöröklődik, hiszen mivel a mélyszegénységben élő kilátástalan helyzetét nem tudja elhagyni, nincs lehetősége abból a környezetből kilépni, amely nem biztosítja számára a minimális megélhetéshez szükséges erőforrásokat sem. Ezekhez adódik még a szegénység kultúrája, ez segíti a mindennapok túlélését, a hosszú távon beépült életstílus azonban gátolja a kitörés lehetőségét. Oscar Lewis a szegénység kultúrájának vizsgálata során azt tapasztalta, hogy a szegénység, a hátrányos jövedelmi helyzet nemcsak alacsony életkörülményeket hoz magával, hanem sajátos kultúrát is teremt, az értékek és magatartások olyan rendszerét, amely eltér a középosztályi vagy az általánosan elfogadott kultúrától. Ez a kultúra segíti a túlélésüket, ugyanakkor gátolja, hogy kilépjenek a szegénység státusából, vagyis aki szegénnyé válik, az az is marad, sőt nemcsak ő, de vélhetően leszármazottai is (vö. Spéder 2002). A mélyszegénység nyelvi másságot is okoz, ez megnehezíti a leszakadó gyermeknek és felnőttnek a hozzáférést a felzárkóztatás legfontosabb eszközeihez, az oktatáshoz.

3. Szakirodalmi előzmények

„Abban a korban, amikor a faj, a bőrszín, a vallás vagy a nem alapján történő hátrányos megkülönböztetés nyilvánosan nem fogadható el, a nyílt társadalmi diszkrimináció utolsó bástyája az emberek nyelvhasználata alapján történő diszkrimináció” (Milroy 1998: 64–65, idézi Sándor 2011: 241).

Külföldi és magyar kutatók egyaránt tanulmányozták és vizsgálták a nyelvi hátrányt. A teljesség igénye nélkül ismertetek néhány meghatározó felfogást. Bernstein megalkotta klasszikus elméletét a kidolgozott és a korlátozott nyelvi kódokról. Tézise az volt, hogy más nyelvi kódot használnak a különböző társadalmi osztályokba tartozók, ám az iskola ezt nem veszi figyelembe, így a

¹ Gondoljunk csak arra, hogy egy egész üzletág épült hazánkban a Németországban lomtalanításkor kidobott tárgyak, ruhák hazahozatalára és értékesítésére. Ami ott értéktelenné vált, az itt még értékes.

korlátozott nyelvi kódot használó tanulókat hátrányos helyzetbe hozza (Bernstein 1975, vö. még Crystal 2003: 58–59.)

Lawton kutatása során megállapította, hogy tanítással leküzdhető a tanulóban meglévő képesség és az általuk használt nyelv között meglévő különbség. A nyelvi hátrányt tehát a nyelvi diszfunkcióval, sérüléssel azonosítja. A beszéd, a beszédmegértés, az olvasás, az írás és a jelhasználat rendszerszerű fogyatékosága ez a diszfunkció, melynek következtében az egyén nem lesz képes egyenrangú félként részt venni a kommunikációs helyzetekben (Lawton 1974). Pap Mária és Pléh Csaba – nyilván már ismerve Bernstein addig megjelent tanulmányait – kimutatta, hogy Bernstein elmélete hazánkban is helytálló (Pap – Pléh 1972).

Bartha Csilla tanulmányában a nyelvi másságról a következőket írja: a nyelvi hátrány olyan lemaradások összessége, melyek a személyiségfejlődésben, társadalmi kapcsolatokban és a társadalmi érvényesülést biztosító kommunikációban jelentkeznek. Ezek hátterében külső okok, mint társadalmi-kulturális, szocializációs, ideológiai és gazdasági tényezők azonosíthatók (Bartha 2002: 84).

Mit jelent a hátrány, a hátrányos helyzet? A hátrányos helyzet relatív fogalom, az adott társadalom más tagjaival való viszonyítás következménye. A hátrányosság azonban mindig konkrét helyzettől függ. Ok és okozat összefüggése, amelyben a pedagógiai, a pszichológia és egyéb tudományágak vizsgálati területei és a társadalmi jelenségek keverednek. A nyelvi hátrány gyűjtőfogalom, beletartozik a nyelvjárást beszélők nyelvi hátrányos helyzete, a kisebbségi nyelvet anyanyelvként beszélőké, a mélyszegénységben élők, a siketek, a kétnyelvű romák nyelvi hátránya.

4. A kutatásról

2015–2016-ban a Magyar Nyelvstratégiai Intézet támogatásával² a mélyszegénységben élők nyelvi hátrányát kutattuk Szentesen, ahol a helyi hajléktalanszállón élő emberek nyelvhasználatát vizsgáltuk, kutatásunknak a *Nyelv és hátrányos helyzet* címet adtuk. A szentesi szállón élő otthontalan emberek a társadalom különböző csoportjaiból kerültek egy fedél alá. Nők, férfiak, diplomások, analfabéták, romák és magyarok, fiatalok és öregek, alkoholisták és szenvedélybetegségektől mentesek, mentálisan retardáltak és mentálisan egészségesek stb. kénytelenek összezárva együtt élni. Közösségben töltik minden napjaikat, mégis magányosak. Társadalmi kirekesztettségük, elszigetelődésük, folyamatos leépülésük, devianciáik okozója a megfelelő tudás- és a kapcsolati tőke hiánya.

Célzott alapkutatást végeztünk, mégpedig félig strukturált, rögzített kérdőív alapján. Kutatásunk célja ráirányítani a figyelmet a társadalom leghátrá-

² Szoták Szilvia vezetésével

nyosabb helyzetű csoportjára interdiszciplináris (szociolingvisztikai, szociológiai, szociálpolitikai, jogi, pszichológiai, demográfiai) megközelítésben. Célunk meghatározni, kijelölni a jövőre nézve specifikus stratégiákat a hajléktalan emberek szükségleteivel összhangban, ehhez megvizsgálni, hogy melyek azok a tényezők, amelyek szignifikánsan befolyásolják a hajléktalan emberek nyelvhasználatát (speech, language, communication needs).

Összesen 46 különböző korú, hajléktalanságban élő emberrel készítettünk interjút. A legfiatalabb 21 éves volt, a legidősebb 70 éves. Hat témacsoportra osztottuk kérdéseinket, az első a szociológiai adatokat tartalmazta, a másodikban a kapcsolatrendszerüket térképeztük fel, majd felmértük a szövegalkotási és az íráskészségüket, olvasási szokásaikat, tömegkommunikációs eszközökhöz való viszonyukat és ezek használatának gyakoriságát. Kíváncsiak voltunk arra is, hogy mit gondolnak, hogyan látják ők a hajléktalanságot, mi a véleményük a hajléktalan emberről, s hogy van-e, illetve milyen jövőképük van.

A teljes anyagot most nem fogom bemutatni, kutatásunk eredménye ebben az évben elérhető lesz az interneten. Tanulmányunk igazolja, hogy a leszakadás és a társadalmi hátrányok jelentős része a szociális hátrányra, a nem megfelelő iskolázottságra, az ezekből adódó kapcsolati tőke elvesztésére, a mindezekből adódó társadalmi szegregációra vezethető vissza, és ez legtöbbször nyelvi-kommunikációs gyökerű.

Hogyan lehet eljutni a hajléktalanság állapotához? Mi a szerepe ebben a nyelvi hátrálynak? Azok az emberek, akik mélyszegénységbe születnek, többnyire nyelvi hátránnyal kezdik az iskolát, feltételezésem szerint egy olyan halmozottan hátrányos településen, ahol nincs lehetőségük a felzárkózásra, mert nincs fejlesztő pedagógus, és ennek következtében az iskolai kudarc miatt fokozatosan lemorzsolódnak. Tanulatlanul nincs esélyük a munkaerőpiacon való sikeres megjelenéshez: nem találnak munkát, munkanélküliségben élnek, feldolgozatlan kudarcuk pedig szenvedélybeteggé teszük őket. Az alkohol és a droghasználat nyomot hagy a kommunikációjukban is. Szendélybetegségeik rabjaként – melyeknek költségét mindenáron biztosítani akarják – könnyen léphetnek a bűnözés útjára. Közben folyamatosan társas kapcsolatokat veszítenek. Mire szabadulnak a börtönből, olyan értékvesztésen mennek keresztül, hogy „kiilleszkednek” a társadalomból, kikerülnek a társadalmi margóról (vö. Albert – Dávid 1998). A társadalmi margó fogalmát Wiesman (1970) alkotta meg. De mielőtt idézem tőle a fogalom leírását, szeretném tisztázni a *társadalmi margó* fogalmát. A *margó* ebben a jelentésben nem lapszált jelent, egy határvonalon kívüliséget, hanem éppen az ezen belüliséget. „A társadalmi margó az az egyén rendelkezésére álló tér (*leeway*), amelyen belül hibázhat a munkahelyén, hitelre vásárolhat, vagy jelentős másikkal lábára léphet anélkül, hogy komoly retorziók érnék, például kirúgnák a munkahelyéről, megtagadnák tőle a hitelt, vagy elveszítené barátait vagy a családját. Ha az embert jól ismerik, és sok vonzó tulajdonsága van, elég társadalmi margóval rendelkezik ahhoz, hogy

kellemetlen jellemzői is lehessenek. A társadalmi margó azokat az emberi erőforrásokat is magában foglalja, amelyekre a személy katasztrófa, például munkaképesség elvesztésével járó baleset, elbocsátás vagy letartóztatás esetén számíthat. Egy margóval rendelkező személy ilyen esetekben segítséget kaphat a családjától, munkaadójától vagy barátaitól. A társadalmi margó tehát olyan attribútum, amit mások tulajdonítanak az egyénnek, bár ezt részben képes az egyén manipulálni, és természetesen cselekedetei is befolyásolják. A társadalmi margó az aktor befolyási körében lévő emberek jóakaratából és abból az időből, hitelből vagy pénzből áll, amit szükség esetén az egyén segítésére hajlandók áldozni.” (Idézi Albert – Dávid 1998)

A társadalmi margó elvesztése teljes kapcsolatvesztést jelent. Ha az embernek nincsenek kapcsolatai, akkor nincs, aki segítene rajta, teljes apátiába süllyed, az élete céltalanná válik. Kutatásunk során megállapítottuk, hogy a vizsgált hajléktalan emberek többségének ez az életútja. A felsorolt állapotok bármelyike okozhat nyelvi hátrányt, nem kell a hajléktalansághoz vezető minden állapotot átélni.

Miért a hajléktalanok nyelvét vizsgáltuk? A hajléktalanság a szegénység legsúlyosabb foka, a társadalmi kirekesztettség legalsó szintje. Sok tekintetben nincs különbség a hajléktalanok és az otthonnal rendelkező nagyon szegények között, de a hajléktalanság mégis súlyosabb. A társadalmilag hátrányos helyzetű csoportok nyelvi felzárkóztatásának hatékony módszereihez nagyobb sikerrel érünk el, ha először a legrosszabb helyzetben lévő csoportot, réteget vizsgáljuk. Szociális szakemberként azt vallom, hogy mindig a legsúlyosabb helyzetet kell jól diagnosztizálni. Ha a súlyos helyzeteket eredményesen tudjuk kezelni, akkor a kevésbé súlyos esetekben biztosan megtaláljuk a megfelelő eszközöket a probléma orvoslására. A diagnózis során megjelöljük a hátrány okainak azon pontjait, tüneteit, amelyeket a későbbiekben a stratégia felépítése során hasznosítani tudunk.

A hajléktalan emberek tehát a szegények társadalmi csoportjába tartoznak, Magyarországon pedig a rendszerváltás óta a szegény emberek helyzete súlyosbodott, arányuk növekedett (talán az utóbbi években tapasztalható csak egyfajta stagnálás). A hajléktalanságban élők száma ugyancsak a rendszerváltozás óta fokozatosan újratermelődik. A Február Harmadika nevű civilszervezet minden évben felmérést készít február harmadikán a hajléktalanságban élőkről. A legutolsó eredményeik szerint egyre nagyobb az alacsony iskolázottságú hajléktalan fiatal száma. Nő azoknak a fiataloknak a száma is, akik nem állami gondoskodásból, hanem családokból kerülnek az utcára: 10%-ot tesznek ki azok a 30 év alatti hajléktalan fiatalok, akiknek semmiféle iskolai végzettségük nincs (FHM 2015, vö. még BMSzKI 2016).

Mártonfi György a Heti Világgazdaságnak nyilatkozta: tavaly ősszel már 36 ezer 25 év alatti közfoglalkoztatott dolgozott Magyarországon. A 16 éves korig tartó tankötelezettség miatt nagyon sokan már ebben a korai életkorban

kikerülnek az iskolából, mert a családot erre viszi a szükség. Közben a szakképző iskolákban 30 százaléknál is nagyobb a lemorzsolódás a szakember szerint. (Mártonfi 2016)

5. Összegzés, feladatok

Magyarországon magas a funkcionális analfabéták száma, többek között ez is oka a társadalmon belül a köznyelv nagyon különböző színvonalú használatának. A funkcionális analfabetizmus ezzel együtt hozzájárul társadalmi kirekesztettséghez is. Ha családi, kulturális okokra visszavezethető nyelvi hátránnyal indul el egy gyermek az iskolába, az tanulási problémát okoz, sikertelenséget, korai iskolaelhagyást, a későbbiekben munkanélküliséget. A munkanélküliség pedig az egyik fő oka az otthon elvesztésének, a hajléktalanlét kialakulásának. Éppen ezért fontos stratégiai elem a nyelvi felzárkóztatás. A nyelvstratégia kiemelt célja, hogy az egységes köznyelvnek mint a boldogulás egyik alapfeltételének kielégítő szintű ismerete általánossá váljon. Ehhez a nyelvi felzárkóztatás mellett nélkülözhetetlen a hátrányos nyelvi környezet okozta hiányok időbeni orvoslása. Az esélyegyenlőtlenség csökkentése érdekében az adott társadalmi helyzetre, az eltérő adottságokra, képességekre kell fókuszálni. A hajléktalan emberek reszocializációja nem valósulhat meg nyelvi felzárkóztatás nélkül.

Irodalom

- Albert Fruzsina – Dávid Bea 1998. Hajléktalanság az emberi kapcsolatok szemszögéből. *Szociológiai Szemle* 1998/4: 120–138.
<http://www.szociologia.hu/dynamic/9804albert.htm>
- Bartha Csilla 2002. Nyelvi hátrány és iskola. *Iskolakultúra* 12/6–7: 84–93.
- Bernstein, Basil 1975. Nyelvi szocializáció és oktathatóság. In: Pap Mária – Szépe György (szerk.): *Társadalom és nyelv. Szociolingvisztikai írások*. Gondolat Kiadó. Budapest.
- BMSzKI 2016. Budapesti Módszertani Szociális Központ és Intézményei. Éves adatfelvételek.
<http://www.bmszki.hu/hu/eves-adatfelvetelek> Utolsó letöltés: 2017. január 30.
- Crystal, David 2003. *A nyelv enciklopédiája*. Osiris. Budapest.
- FHM 2015. Február Harmadika Munkacsoport: "Az alsó tízezer" – gyorsjelentés a 2015. februári hajléktalan adatfelvételről
<http://www.diszpecserportal.hu/hirek/belfoeld/2488-qaz-also-tizezerq-gyorsjelent-es-a-2015-februari-hajlektalan-adatfelvetelrl.htm>
Utolsó letöltés: 2017. január 20.
- Giddens, Anthony 2008. *Szociológia*. Osiris. Budapest. 775–779.
- Lawton, Denis 1974. *Társadalmi osztály, nyelv és oktatás*. Fordította: Pap Mária. Gondolat. Budapest.
- Mártonfi György 2016. „Rögtön a születésnap után eltűnedezték a kölykök” G. Tóth Ilda interjúja Mártonfi György oktatáskutatóval. *Heti Világgazdaság* 2016. január 9.

http://hvg.hu/itthon/201602_valaszol_martonfi_gyorgy_oktataskutato_a_ko

Utolsó letöltés: 2017. január 30.

- Milroy, James 1998. Children can't speak or write properly anymore. In: L. Bauers – P. Trudgill (eds.): *Language Myths*. Penguin. London. 58–65.
- Pap Mária – Pléh Csaba 1972. A szociális helyzet és a beszéd összefüggései az iskoláskor kezdetén. *Valóság* 15/2: 52–58.
- Sándor Klára 2001. „A nyílt társadalmi diszkrimináció utolsó bástyája”: az emberek nyelvhasználata. *Replika* 45–46: 241–259.
- Spéder Zsolt 2002. *A szegénység változó arcai – Tények és értelmezések*. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég, Budapest.
- Wiseman, Jacqueline 1970. "Stations of The Lost: The Treatment of Skid Row Alcoholics." University of Chicago Press. Chicago.